

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2025-2-14>

Тищенко Анна Дмитрівна,

ад'юнкт кафедри кримінального права і кримінології
Львівського державного університету внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6001-147X>

ЄДИНИЙ РЕЄСТР ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ МАЛОЛІТНІХ: МІЖ ЗАКОНОДАВЧИМ ЗАДУМОМ І РЕАЛЬНІСТЮ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. У статті досліджується актуальна та суспільно значуща проблема протидії сексуальному насильству щодо малолітніх в Україні шляхом створення та функціонування Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої недоторканості малолітніх. Обґрунтовується необхідність посилення кримінальної відповідальності та тривалого контролю за такими особами через ризик рецидиву, який не зникає після відбуття покарання.

У центрі уваги аналіз законодавчих новацій, зокрема Закону № 409-IX від 2019 року, який запровадив реєстр. Стаття детально розглядає юридичне підґрунтя створення бази даних, що містить інформацію про засуджених осіб навіть у випадках, коли судимість уже погашена. Водночас виявлено розбіжності між задекларованими механізмами й практикою їх реалізації. Зокрема, суди не завжди вказують у вироків на необхідність внесення даних до реєстру, а самі реєстрові записи часто не перевіряються під час прийняття кандидатів на посади в установи, які працюють з дітьми.

Авторка аргументовано критикує чинні норми за недостатню дієвість, акцентує на законодавчих прогалинах, що дозволяють засудженим особам уникати реального обмеження у працевлаштуванні та пропонує чіткі зміни до низки законів. Йдеться, зокрема, про встановлення довічної заборони на роботу з дітьми для осіб, включених до реєстру, без можливості оскарження, якщо тільки не буде скасовано обвинувальний вирок.

Окрему увагу приділено питанням правового статусу таких осіб, колізіям із поняттям судимості та необхідності розробки окремої правової категорії – обмежувальних заходів, які не залежать від терміну відбуття покарання, а діють до моменту виключення з реєстру.

Таким чином, робота висвітлює не лише слабкі місця у сфері протидії злочинам проти статевої недоторканості малолітніх, але й пропонує цілісний механізм їх усунення. Стаття є важливим внеском у розвиток дитиноцентричного підходу в кримінальному праві, а запропоновані зміни можуть слугувати основою для вдосконалення законодавства в частині захисту прав дитини.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне правопорушення, статева свобода та недоторканість, злочини проти статевої недоторканості малолітньої особи, дитиноцентризм, педофілія.

Tishchenko Anna. A unified register of persons convicted of crimes against the sexual integrity of minors: between legislative intent and the reality of law enforcement

Abstract. The article examines the current and socially significant problem of combating sexual violence against minors in Ukraine by creating and operating a Unified Register of Persons Convicted of Crimes Against the Sexual Freedom and Integrity of a Minor. The author justifies the need to strengthen criminal liability and long-term control over such persons due to the risk of relapse, which does not disappear after serving the sentence.

The focus is on the analysis of legislative innovations, in particular Law No. 409-IX of 2019, which introduced the register. The article examines in detail the legal basis for creating a database containing information about convicted persons even in cases where the criminal record has already been extinguished. At the same time, discrepancies are found between the declared mechanisms and the practice of their implementation. In particular, courts do not always indicate in their verdicts the need to enter data into the register, and the register entries themselves are often not checked when accepting candidates for positions in institutions working with children.

The author argues that the current regulations are ineffective, emphasizes the legislative gaps that allow convicted persons to avoid real restrictions on employment, and proposes clear amendments to a number of laws. This includes, in particular, establishing a lifelong ban on working with children for persons included in the register, without the possibility of appeal, unless the conviction is overturned.

Particular attention is paid to the issues of the legal status of such persons, conflicts with the concept of a criminal record, and the need to develop a separate legal category – restrictive measures that do not depend on the term of the sentence served, but are valid until the moment of exclusion from the register.

Thus, the work highlights not only weaknesses in the field of combating crimes against the sexual integrity of minors, but also offers a holistic mechanism for their elimination. The article is an important contribution to the development of a child-centered approach in criminal law, and the proposed amendments can serve as the basis for improving legislation in the field of protecting the rights of the child.

Key words: criminal law, criminal offense, sexual freedom and inviolability, crimes against the sexual inviolability of a minor, child-centeredness, pedophilia.

Вступ. Сучасне європейське суспільство, в тому числі українське, все більшу увагу приділяє концепції дитиноцентризму. Така концепція активно впроваджується як у систему освіти України, так і в юридичну сферу нашої держави. Міжнародні стандарти здійснення кримінального провадження за участю дітей охоплюють три категорії таких осіб: діти, які перебувають у конфлікті із законом, діти-потерпілі та діти-свідки. Але, на нашу думку, особливої уваги заслуговують саме діти, які постраждали від вчинення злочинів. Тим паче, коли ці злочини вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, оскільки такі події залишають глибокі психічні травми на все навіть доросле життя людини. На щастя, протягом останніх років Верховна Рада України все більше уваги приділяє цьому питанню, посилює кримінальну відповідальність за злочини, учинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості, впроваджує Єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, впроваджує певні механізми щодо посилення протидії вчиненню злочинів проти статевої свободи та недоторканості неповнолітніх.

Науковці, які зробили значний внесок у дослідження злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітніх: І.О. Бандурка, В.І. Борисов, А.О. Джужа, Л.В. Дорош, О.О. Дудоров, І.Г. Лубенець, Ю.В. Меркулова, Л.І. Шеховцова, Т.Д. Лисько, В.А. Кохтюк та ін.

Метою цієї статті є дослідження злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, аналіз нововведень у вітчизняному кримінальному законодавстві,

спрямованих на протидію таким злочинам, зокрема створення та функціонування Єдиного реєстру осіб, засуджених за відповідні правопорушення. У межах дослідження також визначаються наявні недоліки в реалізації цих правових механізмів, виявляються розбіжності між теоретичним підходом і практикою правозастосування, а також формулюються конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинних кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм з метою підвищення ефективності захисту малолітніх від сексуального насильства.

Матеріали та методи. У процесі дослідження було використано міждисциплінарний підхід із застосуванням норм кримінального, кримінально-виконавчого та кримінального процесуального законодавства України. Основу емпіричної бази становить аналіз положень Кримінального кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, а також положень Закону України № 409-IX від 19.12.2019 та змін до нього.

Для виявлення реального стану правозастосування проведено суцільний вибірковий аналіз судової практики за період 2022–2024 років із використанням Єдиного державного реєстру судових рішень. Відбір здійснювався за ключовими ознаками: «ч. 4 ст. 152», «ч. 4 ст. 153», «ст. 155», «ст. 156», «ст. 156-1» Кримінального кодексу України. При цьому враховувалися лише кримінальні справи, у яких постановлено обвинувальні вироки щодо осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти статевої свободи та недоторканості малолітніх осіб.

Методологічну основу дослідження становили загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Зокрема, застосовано формально-юри-

дичний метод для аналізу нормативного регулювання функціонування Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статеві недоторканості малолітніх; порівняльно-правовий метод – для виявлення відмінностей між теоретичними приписами закону та практикою їх реалізації; системно-структурний підхід – для оцінки ефективності чинного механізму обмеження доступу до дітей засуджених осіб.

Окрему увагу приділено критичному аналізу положень нормативно-правових актів, які регулюють порядок призначення осіб на посади в закладах, що працюють з дітьми. Використано також елементи прогностичного методу з метою формування практичних рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання.

Результати. Відповідно до ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) будь-яка міра покарання передбачає виправлення і ресоціалізацію засудженого, зокрема, виправлення засудженого – процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослужняної поведінки, а ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого у соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві [1].

Після вчинення злочину проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи та відбування покарання за цей злочин, на думку багатьох науковців, у так званого «педофіла» і надалі залишається потяг до вчинення аналогічних злочинів. Наприклад, Юлія Меркулова та Марина Даніч, аналізуючи санкції перших частин статей 155, 156 Кримінального кодексу України, які визначають тільки покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, а в разі здійснення цих дії членами сім'ї або близькими родичами караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого, вважають, що цей вид покарання не може вплинути

на психічний стан особи, адже розлади сексуального збочення у вигляді педофілії невиліковні [2, с. 119]. Тому саме по собі відбування покарання у вигляді обмеження чи позбавлення волі на певний строк такою особою, на нашу думку, не завжди ефективно реалізовує принципи виправлення і ресоціалізації особи.

На підставі Закону України від 19.12.2019 № 409-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи» в Україні запровадили та почали наповнювати так званий «реєстр педофілів» [3]. Принагідно слід зауважити, що назва цього реєстру викликає застереження в контексті того, що малолітні особи не є носіями статеві свободи. Задля точності та лаконічності формулювання цієї назви із неї варто було б виключити слова «статеві свободи та».

Так, відповідно до ст. 6¹ КВК єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи (далі – реєстр), – автоматизована електронна база даних, створена для забезпечення збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку, узагальнення даних про осіб, які вчинили злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи, у тому числі осіб, судимість яких за такі злочини знята або погашена в установленому законом порядку. Держателем реєстру є Міністерство юстиції України. Положення про Єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи, порядок його формування та ведення затверджуються Міністерством юстиції України. До реєстру вносяться відомості щодо прізвища, імені, по батькові засудженого, дати народження, місця проживання чи перебування, кримінального правопорушення, за який його було засуджено, виду кримінального покарання, що до нього було застосоване, інформацію про фактично відбуте ним

покарання, а також про порушення правил адміністративного нагляду. Інформація про особу вноситься до реєстру на підставі обвинувального вироку суду, який набрав законної сили. У разі, якщо особа вчинила кримінальне правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи до створення реєстру, інформація про таку особу вноситься до реєстру на підставі ухвали суду за місцем проживання такої особи або місцем відбування нею покарання за клопотанням прокурора. Інформація про особу виключається з реєстру у разі скасування обвинувального вироку або ухвали суду, зазначених у частині п'ятій цієї статті. Користувачами реєстру є керівники прокуратур та органів досудового розслідування, прокурори, слідчі та інші уповноважені особи Національної поліції України та Державного бюро розслідувань. Право на отримання інформації щодо факту перебування конкретної особи в реєстрі мають: сільські, селищні та міські голови, керівники державних адміністрацій, інших органів державної влади та місцевого самоврядування — щодо осіб, які претендують на зайняття посади керівника (заступника керівника) дошкільного навчального закладу, середнього навчального закладу, позашкільного навчального закладу, закладу охорони здоров'я або іншої установи, організації, зобов'язаної здійснювати нагляд за малолітніми особами або надавати послуги медичного, навчального чи соціального характеру малолітнім особам, та належать до їх сфери управління; керівники дошкільних навчальних закладів, середніх навчальних закладів, позашкільних навчальних закладів, закладів охорони здоров'я або іншої установи, організації, зобов'язаної здійснювати нагляд за малолітніми особами або надавати послуги медичного, навчального чи соціального характеру таким особам, у зв'язку з вирішенням питання щодо прийняття особи на роботу; будь-яка фізична особа щодо інформації про себе; будь-яка фізична особа щодо інформації про іншу особу у разі наявності завіреної відповідно до вимог Закону України «Про нотаріат» згоди особи, щодо якої така інформація запитується [1].

Згідно із Законом № 409-IX від 19.12.2019, зі змінами, внесеними згідно із Законом № 720-IX від 17.06.2020, пункт 2 частини четвертої статті 374 Кримінального процесуального кодексу України було доповнено новим абзацом, де вказано, що у резолютивній частині вироку суду зазначаються рішення про включення інформації про обвинуваченого у скоєнні кримінального правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи до Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи [4].

На нашу думку, такий крок справді може слугувати дієвим підходом до розв'язання проблем протидії вчиненню злочинів проти статевої свободи та недоторканості малолітніх. Однак вбачаються прогалини між теоретичним і практичним застосуванням такого засобу.

Так, інформація про особу вноситься до реєстру на підставі обвинувального вироку суду, який набрав законної сили, а проаналізувавши вироки судів щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи з 2022 року, згідно з Єдиним державним реєстром судових рішень за таким ключовим контекстом: «ч. 4 ст. 152», «ч. 4 ст. 153», «ст. 155», «ст. 156», «ст. 156¹», вибравши кримінальну форму судочинства, ми з'ясували, що суди здебільшого роблять вказівку на включення інформації про засуджених до цього реєстру, але деякі суди ігнорують таку вимогу... Так, наприклад, вирокм Великоолександрівського районного суду Херсонської області від 13.09.2023 року № 113444247 (кримінальне провадження № 1-кп/650/96/23) особу визнано винною у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 152 КК України та ч. 4 ст. 152 КК України, та призначено покарання шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим у вигляді 12 років позбавлення волі без включення інформації про засудженого до реєстру [5].

Те ж саме стосується і готування чи замаху на злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи. Так, вирокм Снятинського районного суду Івано-Фран-

ківської області № 118941704 (кримінальне провадження № 1-кп/351/115/24) особу було визнано винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 15, ч. 4 ст. 152 КК України, і призначено їй покарання у вигляді 3 років позбавлення волі без включення інформації про засудженого до реєстру [6].

До того ж, як виявилось, на практиці заклади, установи та організації, працівники яких безпосередньо пов'язані роботою з дітьми, під час прийняття на посаду перевірок відповідно до такого реєстру не проводять [7].

Тобто немає ніякої законної підстави відмовити особі, інформація про яку міститься в реєстрі, у прийнятті на роботу, оскільки це рішення така особа може легко оскаржити у суді.

До того ж санкції за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, передбачені ст. 152, ст. 153, ст. 155, ст. 156, ст. 156⁻¹ КК України, або передбачають види покарань без зазначення позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, чи з позбавленням таких прав на строк до трьох років [8], що суперечить ідеї створення реєстру, відповідно до якого інформація про особу виключається лише у разі скасування обвинувального вироку або ухвали суду. Тобто дані про особу в реєстрі повинні зберігатись усе її життя...

Тому для того щоб реєстр запрацював, необхідно внести чимало змін до законодавства України. Так, ми пропонуємо:

– по-перше, внести зміни до таких нормативно-правових актів, як Закон України «Про освіту», Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту», де зазначити обов'язковою умовою обрання та призначення на посади керівників та працівників закладів освіти осіб, інформація про яких не міститься у Єдиному реєстрі осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи;

– по-друге, необхідно урегулювати питання підстав збереження даних про особу в реєстрі протягом усього її життя... Для цього

можна було б доповнити частину першу статті 55 Кримінального кодексу України пунктом шостим такого змісту: «Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, передбачених статтями 152–156⁻¹ цього Кодексу, на період від моменту включення інформації про особу до Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи до моменту виключення особи з такого реєстру. Але тоді б поставало чимало питань щодо погашення судимості... По факту особа, інформація про яку включена до такого реєстру, буде пожиттєво вважатись судимою, що потягне за собою певні наслідки: кримінально-правові (у разі вчинення нового кримінального правопорушення) та загальноправові (особа, яка має судимість за вчинення умисного кримінального правопорушення, не може бути обрана народним депутатом України; особа, яка має судимість, не може бути суддею, адвокатом або нотаріусом, прокурором тощо) [9, с. 505–506]. Тому, на нашу думку, з метою урегулювання цього питання доцільніше було б розділ XIII⁻¹ Загальної частини Кримінального кодексу України доповнити статтею 91⁻² «Обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» такого змісту: «До особи за вчинення кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, передбачених статтями 152–156⁻¹ цього Кодексу, суд призначає такий обмежувальний захід, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, пов'язаною роботою з дітьми на період від моменту включення інформації про особу до Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи до моменту виключення особи з такого реєстру. Інформація про особу виключається з Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої

свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, лише у разі скасування обвинувального вироку або ухвали суду».

Висновки. У статті аналізується ефективність наявних заходів кримінального покарання осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітніх осіб. Наголошується, що такі злочинці мають високий ризик рецидиву, а наявні санкції не забезпечують необхідного виправлення. Упровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, є важливим

кроком у протидії повторним правопорушенням. Проте на практиці фіксуються певні порушення вимог щодо внесення даних до реєстру, а також відсутність ефективного механізму перевірки кандидатів на роботу з дітьми. Законодавчі прогалини створюють умови, за яких небезпечні особи можуть уникати реального обмеження доступу до дітей. Для ефективного функціонування реєстру потрібні суттєві зміни в законодавстві. Пропонується запровадження постійної заборони на роботу з дітьми для осіб, внесених до реєстру, а також внесення змін до законодавства України.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.
2. Меркулова Ю.В., Даніч М.А. Колізії в українському законодавстві щодо злочинів, скоєних проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи. Науково-практичний юридичний журнал «Публічне право». № 4 (40), 2020. С. 117–124.
3. Закон України від 19.12.2019 № 409-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#Text>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
5. Вирок Великоолександрівського районного суду Херсонської області від 13.09.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113444247>.
6. Вирок Снятинського районного суду Івано-Франківської області від 09.09.2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118941704>.
7. Відповідь Міністерства освіти і науки № 1/6289-25 від 01.04.025 (на звернення № Т-2706/0-25 від 12.03.2025).
8. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. І.М. Копотуна. Київ : «Центр учбової літератури», 2024. 888 с.
9. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / За ред. В.Я. Тація, В.І. Тютюгіна, В.І. Борисова. Харків : Право, 2020. 584 с.

References:

1. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy [Criminal Executive Code of Ukraine] vid 11 lypnia 2003 roku № 1129-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> [in Ukrainian].
2. Merkulova, Yu.V., Danich, M.A. (2020). Kolizii v ukrainskomu zakonodavstvi shchodo zlochyniv, skoi-enykh proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi osoby [Collisions in Ukrainian legislation regarding crimes against the sexual freedom and inviolability of minors]. “Publichne pravo” – Public Law. № 4 (40). S. 117–124 [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy vid 19.12.2019 № 409-IKh «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vprovadzhennia Yedynoho reiestru osib, zasudzhenykh za zlochyny proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi osoby, ta posylennia vidpovidalnosti za zlochyny, vchyneni proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti malolitnoi osoby» [Law of Ukraine No. 409-IX on amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the introduction of the Unified Register of persons convicted of crimes against the sexual freedom and inviolability of a minor, and strengthening responsibility for such crimes]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#Text> [in Ukrainian].
4. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 13.03.2012 № 4651-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].

5. Vyrok [Court decision] Velykooleksandrivskoho raionnoho sudu Khersonskoi oblasti vid 13.09.2023 r. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113444247> [in Ukrainian].
6. Vyrok [Court decision] Sniatynskoho raionnoho sudu Ivano-Frankivskoi oblasti vid 09.09.2024 r. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118941704> [in Ukrainian].
7. Vidpovid Ministerstva osvity i nauky [Official response Ministry of Education and Science of Ukraine] № 1/6289-25 vid 01.04.025 (na zvernennia № T-2706/0-25 vid 12.03.2025) [in Ukrainian].
8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar [Criminal Code of Ukraine: Scientific and practical commentary] / za zah. red. I.M. Kopotuna. Kyiv: «Tsentr uchbovoi literatury», 2024. 888 s. [in Ukrainian].
9. Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: pidruchnyk [Criminal Law of Ukraine. General part: Textbook] / Za red. V.Ia. Tatsiia, V.I. Tiutiuhina, V.I. Borysova. Kharkiv: Pravo, 2020. 584 s. [in Ukrainian].